УДК 373.015.31:316.613.434

Коваль Г. В.,
д-р наук з держ. упр., Чорноморський державний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

Алєксєєнко Г. О.,
магістр соціальної роботи Чорноморський державний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ БУЛІНГУ В ШКІЛЬНИХ ПІДЛІТКОВИХ КОЛЕКТИВАХ

У статті представлено матеріали дослідження проблеми шкільного насильства, що отримало сучасну назву «боулінг». Актуальність теми зумовлена гостротою проблеми, що підтверджується великою кількістю відповідних досліджень, численними спробами запобігання цьому явищу та послаблення його впливу на соціальне середовище загалом та конкретних осіб зокрема, що впроваджуються в усьому світі. Стаття представляє загальний теоретичний огляд проблеми булінгу, у якій порушуються питання поширення шкільного насильства в закордонних країнах та безпосередньо в Україні. Узагальнено статистичні дані стосовно поширення проявів булінгу в закордонних країнах і в Україні. Обґрунтовано та стверджено необхідність подальших досліджень проблеми булінгу в підлітковому шкільному колективі.

Ключові слова: *булінг; насильство; насильник; школа; підлітки; жертва; спостерігач булінгу; шкільне середовище; систематизація.*

Постановка проблеми. Насильство в школі – проблема, про яку тривалий час не було прийнято говорити. Її немовби не існувало зовсім. Однак останнім часом психолого-педагогічна громадськість заговорила про факти жорстокості й агресії в підлітковому шкільному середовищі, які, на жаль, непоодинокі в наших навчальних закладах. Сьогодні проблема насильства в школах постає дуже гостро, що підтверджується великою кількістю відповідних досліджень, численними спробами запобігання цьому явищу та послаблення його впливу на соціальне середовище загалом та конкретних осіб зокрема, що впроваджуються в усьому світі.

«Булінг» – таким новим терміном охрестили старе, можна сказати, вікове явище – дитячу жорстокість. На жаль, у новому столітті це явище набуло особливої актуальності. Воно стало справжньою соціальною проблемою не лише для України, але й для всього світу. Булінг, тобто знущання дітей над дітьми, поширений в Америці, європейських та інших країнах (дослідження проведено в Норвегії, Англії, Ірландії, Нідерландах, Португалії, Австралії, Японії, Бразилії, Канаді), хоча, згідно з дослідженнями, найчастіше він відбувається саме в американських школах.

Булінг – явище масове. Закордонні дослідники Стефенсон і Сміт, обстеживши вибірку з 1 000 учнів, дійшли висновку, що 23 % дітей піддаються знущанням з боку однокласників. Іспанські дослідники Гарсіа й Перес наводять дані про 17–21 % поширеності булінгу. В огляді робіт ірландських дослідників зазначено, що 10 % дітей регулярно піддаються знущанням з боку однокласників (раз на тиждень і частіше), а 55 % – епізодично.

За даними 2007 р., у США 32 % учнів переживали досвід шкільного цькування – глузування, поширення чуток, побиття, погрози, відмови від спілкування, їх примушували робити те, що вони не хотіли, псували їхнє майно. Дослідження даних цькування підлітків у Європі показало різні дані: від 9 % хлопчиків у Швеції до 45 % у Литві та від 5 % дівчат у Швеції до 36 % у Литві переживали два або більше епізодів булінгу за минулий місяць.

Згідно з результатами дослідження, проведеного Міністерством юстиції України, приниження в школі зазнавали 45 % опитаних дітей у Закарпатській області, половина опитаних школярів Київської області, понад половина юних одеситів була свідками чи жертвами булінгу в школі.

Незважаючи на крайню значущість проблеми булінгу, у вітчизняній літературі вона практично не висвітлюється, на сьогодні існує не більше ніж декілька статей та посібників, у яких ішлося б конкретно про булінг. Ця проблема хоч і досить широко висвітлюється, але реальних дій щодо її запобігання не спостерігається. Зважаючи на масштабність поширення булінгу, його дослідження зараз є надзвичайно актуальним.

Аналіз досліджень з теми. Проблему булінгу почали досліджувати зовсім нещодавно, у 60–70-х рр. XX ст., коли суспільство замислилося над існуванням зв'язку між явищами девіантної та агресивної поведінки в соціумі та тим, як людина виховується, зростає та навчається протягом шкільних років, та почало усвідомлювати важливість вивчення причин

і наслідків цього явища, щоб у результаті мати важелі впливу та контролю над ситуацією. Зокрема, дослідженням цього явища займались закордонні вчені, такі як C. M. Arora, V. Besag, R. Hazler, K. Kvak, C. Lee, D. Olweus, K. Rigby, E. Roland, P. T. Slee та інші. Серед російських дослідників розробкою та вивченням проблеми булінгу займались І. Б. Ачитаєва, О. Л. Глазман. Також у своїх наукових публікаціях окремі аспекти проблеми булінгу розкривають В. І. Вишневська, Д. А. Кутузова, О. Маланцева, А. А. Стрельбицька, Е. І. Файнштейн. Особливо корисними є напрацювання таких дослідників, як Д. Лейн, І. М. Кон, І. Бердишев та ін.

Незважаючи на те, що явище шкільного насилля дуже хвилює спеціалістів галузі освіти, соціальної роботи, спостерігається брак наукових досліджень у нашій країні, які б розкривали сучасні підходи до визначення та класифікації цього явища.

Відповідно, **метою статті** є аналіз сучасних підходів до визначення й класифікацій булінгу в підліткових шкільних колективах.

Результати теоретичного аналізу. Згідно з Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001, насильство трактується як фізичний, психічний, соціальний вплив на людину із боку іншої людини, родини, групи й держави, що змушує її переривати значущу діяльність і виконувати іншу, що суперечить їй, або становить загрозу її фізичному або психічному здоров'ю та цілісності [3].

Також у нормативно-правових документах під насильством розуміють вплив однієї людини на іншу, що порушує гарантоване Конституцією право громадян на особисту недоторканість (у фізичному й духовному сенсі).

Отже, насильство – це дія, за допомогою якої насильник домагається необмеженої влади над людиною, повного контролю над поведінкою, думками, почуттями іншої людини [8, с. 6].

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає насильство як навмисне застосування фізичної сили або влади, дійсне або у вигляді загрози, спрямоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є тілесні пошкодження чи високий ступінь їх імовірності, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збитки. Згідно з цим визначенням, насильством не є ненівмисні нещасні випадки, наприклад, тілесні пошкодження в результаті дорожньо-транспортних пригод або опіки [17].

Проаналізуємо зміст поняття «шкільне насильство». Шкільне насильство – це вид насильства, за якого має місце застосування сили між дітьми або вчителями по відношенню до учнів, у нашій культурі дуже рідко – учнями по відношенню до вчителів [4, с. 44].

Шкільне насильство – це різні систематичні дії кривдника по відношенню до жертви, спрямовані на приниження за допомогою фізичного, психологічного, сексуального насильства або агресії [2, с. 5]. Як синонім цього явища вживають термін «булінг».

Однак найбільш повне визначення, на наш погляд, дали британські дослідники Д. Лейн та Е. Міллер. Вони визначають булінг як довготривалий процес усвідомленого жорстокого поводження, фізичного або психічного, з боку індивіда або групи по відношенню до іншого індивіда, який не здатен себе захистити в такій ситуації [5].

Норвезький психолог Д. Олвеус розкриває сутність терміна «булінг» як ситуацію, у якій учень неодноразово піддається негативним діям з боку одного чи кількох інших учнів. Визначення Д. Олвеуса показує, що булінг відрізняється від випадкової бійки або сварки між двома учнями приблизно однакової сили. У випадку булінгу і «кривдник», і «жертва» – частини однієї й тієї ж взаємодіючої соціальної групи [9, с. 151].

Подане Д. Олвеусом означення підкреслює три важливих компоненти, що входять до складу явища булінгу:

- булінг – це агресивна поведінка, що включає небажані негативні дії;
- булінг являє собою модель поведінки, що неодноразово повторюється в часі;
- булінг – це дисбаланс влади й сили [9, с. 151].

Булінг («bullying», від анг. «bully» – «хуліган», «забіяка», «задирака», «грубіян», «насильник») визначається як утиск, дискримінація, цькування; цей термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного, психологічного тощо) з боку дитини або групи по відношенню до іншої дитини або інших дітей [1, с. 44].

Національна асоціація шкільних працівників США надала булінгу таке визначення: це динамічні моделі вербальної чи невербальної поведінки, що повторюються та виконуються одним чи декількома учнями по відношенню до іншого учня, мають на меті завдання шкоди та передбачають реальну або надуману різницю в силі [14, с. 27].

Булінгом можна вважати умисне, що не має характеру самозахисту й не санкціоноване нормативно-правовими актами держави тривале (повторне) фізичне або психологічне насильство з боку індивіда або групи, яка має певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні і т. д.) щодо іншого індивіда, яке відбувається переважно в організованих колективах із певною особистою метою (наприклад, бажання заслужити авторитет в однолітків).

Arora (1994), досліджуючи ситуацію булінгу в шкільному середовищі, дійшов висновку, що булінгом є певні дії, що піддаються спостереженню і мають місце в спілкуванні між молодими людьми в школі, які є причиною появи почуття образи або стресу [12, с. 14].

Besag (1989) припустив також, що булінг – це поведінка, що може бути визначена як неодноразовий напад – фізичний, психологічний, соціальний або вербальний – тими, чия влада формально або ситуативно вища, на тих, хто не має можливості захиститися, із наміром заподіяти страждання для досягнення власного задоволення [13, с. 110].

Отже, згідно з результатами досліджень, булінг – складна проблема. Він не є відокремленою поведінкою, яка заснована на таких змінних, як статус, влада або конкуренція. Це соціальна поведінка, що проявляється у відносно стійких групах і здатна залу-

чати інших. Булінг включає в себе невідповідність сили та влади, що ставить жертву в становище, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних впливів. Булінг може набувати форм антисоціальної поведінки, скажимо, образи, вимагання, фізичне насильство, поширення чуток, виключення із соціальних груп, псування майна, а також погрози.

Булінг виявляється через різні акти фізичного або психічного насильства та утисків, пережитих дітьми, з боку інших дітей. Для одних дітей – це систематичні глузування, що відображають якісь особливості зовнішнього вигляду або особистості потерпілих. Для інших – псування їхніх особистих речей, заштовхування під парту, вимагання грошей. Для третіх – відверті знущання, що принижують почуття людської гідності.

Булінг відбувається кривдниками різними способами. Засоби фізичного булінгу включають удари ногами, утримання силою, штовхання, удари кулаком, напад чи побиття жертви, вимагання. Булінг не обмежується фізичним насильством і може включати поведінку, що зачіпає самолюбство інших, підриває почуття власної гідності, тобто психологічне насильство. Засоби психологічного булінгу – обзивання, створення напруженої атмосфери, докучання, методи відчуження, ізолювання від групи учнів, соціальне виключення, презирливе ставлення, поширення чуток за спиною, брехливих історій, ігнорування, критика, сварки, глузування, заподіяння мук, залякування. Вербальний і психологічний булінг може виявитися навіть більш травматичним, ніж фізичні знущання.

Найбільш характерними проявами шкільного булінгу є фізичне та психологічне насильство.

Фізичне насильство – це завдання фізичних ушкоджень дитині або ризик таких ушкоджень. Ці дії можуть виявлятися у вигляді побиття, трясіння, ударах (у тому числі із застосуванням інструментів насильства), ляпасів, кусання, підпалів, удушення, занурення в гарячу воду тощо, що викликають зовнішні (синці, переломи кісток, шрами, опіки, крововиливи сітківки) або внутрішні пошкодження [10, с. 18].

Психологічне насильство – це постійні приниження, образи, знущання або тероризування (загрози, наражання на небезпеку) дитини. Часто психологічне насильство позначають як емоційне насильство (за спрямованістю на емоційну сферу психічного) і вербальне насильство (за способом завдання травми). Емоційне й вербальне насильство характеризується наданням прізвиськ, образами, погрозами фізичної розправи або збитку, криком і проявом гніву, відмовою у взаєминах (емоційна й вербальна ізоляція), тиском або примусом виконувати те, що людина виконувати не хоче [6, с. 9].

Серед складових булінгу рідше зустрічаються прояви сексуального насильства, які є підвидом фізичного насильства. Американський лікар С. Кемпе визначив сексуальне насильство над дітьми як «залучення функціонально незрілих дітей і підлітків у сексуальні дії, які вони роблять, повністю їх не розуміючи, на які вони не здатні дати згоду або які порушують табу сімейних або соціальних ролей» [4, с. 82]. Отже, сексуальні зловживання над дітьми – це не обов'язково примус загрозою або силою до виконання сексуальних дій, а сам факт сексуальних впливів на дитину або підлітка.

Доктор психологічних наук, професор А. Б. Орлов стверджує, що психологічне насильство є «ядром» насильства, його вихідною формою, на основі якої виникає фізичне насильство.

А. Б. Орлов трактує різні види насильства так:

– фізичне насильство – навмисне маніпулювання тілом дитини як об'єктом, що призводить до завдання дитині фізичних ушкоджень різного ступеня тяжкості; до фізичного насильства належить не лише побої, а й обмеження дітей у їжі та сні, втягнення дітей у вживання алкоголю та наркотиків тощо;

– психологічне (поведінкове, інтелектуальне, емоційне та ін.) насильство – навмисне маніпулювання дитиною як об'єктом, ігнорування її суб'єктних характеристик (свободи, гідності, прав тощо), або руйнівні стосунки прихильності, що призводить до різноманітних деформацій і порушень психічного (поведінкового, інтелектуального, емоційного, вольового, комунікативного, особистісного) розвитку;

– сексуальне насильство – навмисне маніпулювання тілом дитини як сексуальним об'єктом, що призводить до залучення дитини в сексуальні дії з дорослими з метою отримання останніми сексуального задоволення або будь-якої іншої вигоди; до сексуального насильства належить не тільки сексуальне розбещення дітей, але й залучення дітей у проституцію, порнобізнес тощо [7, с. 183].

Висновок. Шкільний булінг за своєю природою є складним соціально-психологічним явищем. Ми розуміємо булінг як специфічну соціальну ситуацію, яка виникає в групі, засновану на порушеннях у соціальних відносинах, яка передбачає специфічну групову динаміку (із перерозподілом ролей, статусів, групових норм, цінностей) та ситуацію, у якій прямо чи побічно задіяні всі члени колективу.

Найбільш повним й одночасно точним є визначення булінгу, дане Д. Лейном: «Булінг являє собою тривале фізичне або психологічне насильство з боку індивіда або групи по відношенню до індивіда, який не здатний захистити себе в цій ситуації». Як було зазначено В. С. Коном, булінг – явище глобальне й масове. Оскільки це досить складне явище, воно не має ні однозначного пояснення, ні універсальних способів подолання та запобігання. Одні вчені називають булінгом серйозні акти агресії, а інші – будь-які погрози й образи, без яких не обходиться будь-яке людське співтовариство.

Шкільна політика, толерантне або нейтральне ставлення адміністрації школи, учителів до прояву агресивних, насильницьких, ворожих дій з боку учнів та поведінка самих учителів формує загальну атмосферу не тільки учнівського класу, але й усієї школи, визначає внутрішнє життя, тобто соціально-психологічний клімат. Булінг у шкільному середовищі розвивається в ситуації ворожості, конфліктності, страху.

Серед учнівської молоді булінг може проявлятись у двох основних формах: фізичній та психологічній, підвидом фізичного насильства серед підлітків є сексуальні прояви булінгу. Використання фізичної форми булінгу більш характерне для учнів молодших класів, а психологічних – для учнів старших класів. Проявляється булінг, як правило, у позаурочний час та в неконтрольованих дорослими місцях.

Порушена автором у науковій статті проблема визначення та класифікації проявів булінгу потребує подальшого ретельного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барліт А. Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі / А. Ю. Барліт, О. О. Барліт // Горизонти освіти. – 2012. – № 2. – С. 44–46.
2. Ершов Д. А. Школьное насилие как социально-педагогическая проблема / Д. А. Ершов // Актуальные проблемы семейной педагогики. – Х. : ИФИ, 2012. – 136 с.
3. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2789-14.
4. Зинов'єва Н. О., Михайлова Н. Ф. Психологія і психотерапія насилля. Дитина в кризовій ситуації / Н. О. Зинов'єва, Н. Ф. Михайлова. – СПб. : Мова, 2003. – 248 с.
5. Лейн Д. А. Шкільна травля (булінг) / Д. А. Лейн / [Електронний ресур]. – Режим доступу: http://www.zipsites. ru/psy/psyib/ info.php?=414.
6. Ліщинська О. А. Профілактика психологічного насильства в сім'ї та в освітньому середовищі : [методичні рекомендації] / О. А. Ліщінська ; Національна академія наук педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2010. – 68 с.
7. Орлов А. Б. Психологическое насилие в семье – определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи / А. Б. Орлов // Психолог в детском саду, 2000. – № 2–3. – С. 182–187.
8. Перов С. Б., Пестина Л. А. Профилактика насилия и жестокости в семье: [методические рекомендации] / С. Б. Перов, Л. А. Пестина. – Тула. – 2011. – 139 с.
9. Петросянц В. Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде / В. Р. Петросянц // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2011. – № 6. – С. 151–154.
10. Соловйова С. Л. Агресивна поведінка та агресивність як якість особистості / С. Л. Соловйова // Огляд психіатрії та медичної психології ім. В. М. Бехтерева. – 1995. – № 3–4. – С. 13–20.
11. *Смагина Л. И., Чернявская А. С.* Виды насилия над детьми и пути его преодоления : [методические рекомендации] [Электронный ресурс] / *Л. И. Смагина, А. С. Чернявская*. – Режим доступа :http://www.vashpsixolog.ru/preventive-work-of-a-psychologist-in-the-school/128-prevention-of-domestic-violence/726-types-of-child-abuse-and-ways-to-overcome ?showall=1.
12. AroraC. M. J. MeasuringbullyingwiththelifeinSchoolchecklist/ C. M. J. Arora // PatoralCareinEducation. – 1994. – № 12. – P. 11–15.
13. Besag V. E. Bullies and Victims in Schools / V. E. Besag. – Milton Keynes : Open University Press, 1989. – 232 p.
14. SelekmanJ. Bullying: Itisn'twhatitusedtobe / J. Selekman // PediatricNursing. – 2004. – № 3. – P. 27–30.

Коваль А. В., Алексеенко А. А. *Черноморский государственный университет имени Петра Могилы, г. Николаев, Украина*

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ И КЛАСИФИКАЦИИ БУЛИНГА В ШКОЛЬНЫХ ПОДРОСТКОВЫХ КОЛЛЕКТИВАХ

В статье представлены материалы исследования проблемы школьного насилия. Проводится анализ и систематизация теоретических подходов к пониманию феномена буллинга, наиболее исследованых в научной литературе. Автор рассматривает виды жестокого обращения с детьми в школьной среде, а также влияние буллинга на детей.

Ключевые слова: *буллинг; насилие; обидчик; школа; подростки; жертва; наблюдатель буллинга; систематизация.*

Koval H. V., Alyeksyeyenko H. O., *Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine*

CONTEMPORARY APPROACHES TO DEFINITION AND CLASSIFICATION OF BULLYING IN SCHOOL TEENAGE COLLECTIVES

The materials of research of the problem of school violence that received contemporary title «bullying» are presented in this article. The main purpose of scientific article is the characterization of contemporary approaches to definition and classification of bullying in school teenage collectives. The actuality of the topic is caused by the severity of the problem. This statement is confirmed by the big variety of researches in this sphere, various attempts to stop this type of violence and to make its impact less visible on the social environment in general and on the particular people in particular, which are being implemented through the world. This article makes general theoretical overview of the problem of bullying. It rises questions of expansion of school violence in foreign countries and in Ukraine. The statistical data is generalized about the expansion of bullying in foreign countries and in Ukraine.

The analysis and systematization of theoretical approaches to understanding the phenomenon of bullying is done in the article. This is the most researched aspect of this topic in scientific literature. Generalized description of scientists, who made impact into the investigation of the bullying phenomena in different countries, is presented in the article. The authors of the article conclude about the lack of theoretical researches of the problem of bullying in school teenage collectives in Ukraine.

In this scientific article, the author pays special attention to the analysis of scientific sources of literature, which present bullying as serious social-pedagogical problem of modern society. In addition, the necessity of research of important categories of this topic such as «violence», «school violence», «bullying» is indicated.

The author identifies the most important components, which are part of the bullying phenomenon, such as aggressive behavior, which includes unwanted negative actions; continuous repetition of negative events in time; the imbalance of power and strength.

The author of the article investigates types of bullying in school teenage environment as well as the impact of bullying on children. The author defines physical and psychological violence, sexual harassment as the sub-type of physical violence as the most typical manifestations of school bullying. The attention is paid to the definitions of such terms as «physical violence», «psychological violence», «sexual violence», which are defined by Ukrainian scholars.

The attention is paid to the main physical and psychological ways of manifestation of bullying defined by the authors: kicking, holding by force, pushing, attack of victim or beating of victim, racketeering, calling by bad names, creating a tense atmosphere, molestation, methods of alienation, isolation of victim from groups of students, social exclusion, contempt, spreading rumors, ignoring, criticism, ridicule, and intimidation.

The necessity of further research of the topic of the problem of bullying in school teenage collective is confirmed and substantiated.

Keywords: *bullying; violence; violator; school; teenagers; victim; observer of bullying; school environment; systematization.*

Рецензенти: д-р пед. наук, професор С. О. Сисоєва;
д-р пед. наук, професор М. М. Букач

© Коваль Г. В., Алєксєєнко Г. О., 2016

Дата надходження статті до редколегії 21.01.2016